

TRŽAŠKO VPRAŠANJE

(Kratek zgodovinski prerez)

Tržaško vprašanje je soznačica za splet zgodovinskih, narodnostnih, političnih, diplomatskih in gospodarskih odnosov v zvezi s Trstom. Polni dve tisočletji sta morali preteči, da je iz majhne karnske naselbine nastalo pomembno pristanišče srednjeevropskega zaledja. Kakor pripoveduje Simon Rutar (Trst in mejna grofija Istra) so Rimljani, potem ko so napravili red v Istri (leta 128 pred našim štetjem), tudi v Istri zgradili svojo utrjeno vojaško postojanko na griču sv. Justa in po njegovem obronku proti morju. Postopoma so se rimski kolonizatorji pomešali z domačim keltsko-ilirskim prebivalstvom. Romanizacija torej ni za dolgega rimskega gospodstva povsem in docela uspela. Tako se je zgodilo, kakor sodijo, da ob razpadu rimskega imperija v teh krajih ni bilo več slišati čiste latinščine razen med višjo rimsko gospodo, niti ne prave keltščine, pač pa je romansko-keltska mešanica govorila nekako spačeno latinščino, pomešano s keltskimi besedami in izrazi. Tako je nastala ladinščina, iz katere se je kasneje razvil samostojni furlanski jezik.

Gospodarsko v rimski dobi Trst ni dosti pomenil spričo vojaške izpostavljenosti in bližine rimskega osrednjega vojaškega oporišča na tem področju — Ogleja, preko katerega je takrat potekal pretežni del trgovine s Severom. Na tržaški Kras je vodilo Slovence (Slovane), kakor ugotavlja Milko Kos, že ob prelomu šestega v sedmo stoletje v glavnem dvoje poti: s Pivke preko Razdrtega in Senožeč ter od Reke preko Vrem in Škocjana. Pokrajino so naši predniki prvotno naselili bolj na gosto le v zaledju. Do morja pa so prodrli šele kasneje, ker jim je sprva zapiral dohod do morja tako imenovani »Ager tergestinus«, področje tržaškega mesta, ki se je razprostiralo od Devina do Bazovice, od koder je tekla meja preko Zavelj do morja. Sodijo pa, da je prišlo do slovenskega prodora na črti od Trsta do Devina že v prvem obdobju slovenskega doseljevanja v te kraje, ker jih je prejšnje romansko prebivalstvo izpraznilo, ko je bežalo pred Langobardi in Slovani. Val naših prednikov, če vnovič povzamemo sodbo M. Kosa, ki je s svojimi predstražami okoli leta 600 dosegel ravno Furlanijo, se je med morjem in Tilmentom ustavil ob črti, kjer mejijo Kras, Goriška Brda in izrastki Alp ob ravnino, ter se na njej obdržal trinajst stoletij do današnjega dne. Slovenska kolonizacija v neposredni okolici Trsta se je nadaljevala, kar potrjuje tudi zbor leta 804 ob rečici Rižani, blizu Kopra, ki je obravnaval tudi pritožbe romanskih Istranov zaradi naselitve Slovencev na njihova zemljišča. Trst je bil torej že v tistem obdobju izolirana romanska naselbina, obkrožena v neposrednem zaledju s slovensko etnično maso.

Slovenci postopno pronikajo za mestne zidove. Dokument iz leta 1202 (vdanostna izjava beneškemu dožu Dandolu) omenja med tržaškimi meščani tudi Slovence. Simon Rutar navaja sodne dokumente iz let 1224, 1235, 1256, 1260, 1267, 1273, 1297, 1328, 1366 in 1370 do 1387, ki omenjajo Slovence kot »cives«, prave meščane — posestnike hiš in zemljišč v Trstu. Demografsko sterilnejše mesto pač potrebuje naravnega dotoka in od kod ga naj dobi, če ne iz nepo-

srednega slovenskega zaledja? Na vsak način, ugotavlja med drugim Angelo Vivante, je bil leta 1400 ves okoliš sedanjega Trsta zaseden od Slovencev, ki so bili nemara tu in tam pomešani z romanskimi elementi, vendar kasneje sloveniziranimi.

Tržaški zaliv je najsevernejša točka Jadranskega morja, ki se je globoko vrezalo v srednjeevropsko kopno. Spričo tega je naravno izhodišče na morje razsežnega ozemlja, ki leži severno in vzhodno od tega zaliva. Povezovanje Trsta z zaledjem pa je naletelo na oster odpor Benetk, takrat ene izmed najmočnejših pomorskih sil na Sredozemlju. V tem boju išče Trst podporo pri svojem zaledju, s čimer se, kakor ugotavlja Angelo Vivante, dokončno odtrga od politične zgodovine Italije. Leta 1382 je Trst priznal avstrijskega vojvodo Leopolda III. za gospodarja mesta in okolice, s čimer je bilo prodiranje Habsburžanov preko slovenske zemlje k morju do malega končano. Habsburžani sicer v prvem času niso imeli dovolj moči (boji s Turki), da bi uspešno varovali novo posest. Radi pa so na prošnje Tržačanov priznavali Trstu privilegije, s čimer naj bi mu pomagali razbiti beneško gospodarsko blokado in preprečili nakane, da bi s pogostokrat nasilno preusmeritvijo prometa na beneški Koper in Milje, zadušili Trst. Leta 1518 je tržaški škof Pietro Bonomo pisal v adresi, ki jo je poslal cesarju Maksimiljanu I, da je postal Trst »antemurale ad provinciam Carnioliae et verum emporium ad provinciam Carsiae, Carnioliae, Stiriae et Austriae«. Ko je namreč prišla tudi Gorica (leta 1500) pod habsburško oblast, sta bili v Julijski krajini le dve politični oblasti: avstrijska in beneška. Pod beneško sta bili Furlanija in morski del Istre, pod avstrijsko pa Trst in notranji del Istre. Ta razdelitev je ostala nespremenjena skoraj tri stoletja (od leta 1521 do 1797). Sicer pa je bilo to razdobje, splošno vzeto, dokaj burno (nenehni spori in praske z Benetkami) v tržaški zgodovini. Toda že je moč govoriti (sicer o počasnem) gospodarskem vzponu Trsta, ki iz ribiške naselbine raste v pristanišče svojega zaledja in tako vse bolj razvija svojo glavno funkcijo.

Ko so bile Benetke (campofornijski mir 1797) dokončno poražene, se je začel Trst razvijati s pospešeno naglico. Uničenje Benetk, sodi Giorgio Roletto, pomeni dokončen uspeh malega mesta, ki se slednjič maščuje nad svojim starim močnim tekmečem. Iz oligarhijske občine se je začel Trst razvijati v državni in kozmopolitski emporij. Zazidali so zemljišča nekdanjih slovenskih polj in vrtov, mesto pa je vsrkalo nekdanje slovenske okoliške naselbine. Vzpon Trsta je predvsem odraz gospodarskega napredka tržaškega zaledja, ki se je iz fevdalno razdrobljenih pokrajin strnilo v enotno državo, v kateri je okorni fevdalni družbeni red začel izpodrivati prožnejši meščanski (buržoazni) z moderno industrijsko proizvodnjo. Trst je začel uspevati, ko je postal okno neposrednega slovenskega zaledja v svet, njegova blaginja pa se je stopnjevala, ko se je zaledje razširilo na Podonavje, tja do Češke in Bavarske. Avstrijska buržoazija je s Trstom dobila izhodišče na morje in si je prizadevala, da bi iz njega napravila veliko pomorsko in trgovinsko središče, ki bi bilo obenem tudi politični protiutež britanski, francoski in italijanski konkurenci na Sredozemlju.

Razmah Trsta kot velikega pristanišča je pospešil priseljevanje (imigracijo), kar je vtisnilo mestu kozmopolitski pečat. V zadnjih štiridesetih letih avstrijske dobe je na primer zajemalo prirodno naraščanje le petino prirastka prebivalstva, vse ostalo pa odpade na doseljevanje Slovencev, Italijanov, Grkov, Hrvatov, Čehov in drugih. Pomemben demografski dotok je prihajal iz neposrednega slovenskega zaledja, od koder je Trst črpal življenjske sile za komplicirani me-

hanizem razvijajočega se emporija. Tako Fran Zwitter ugotavlja po analizi razdobja od 1875 do 1910, da je bila več kot polovica doseljencev v Trstu Jugoslovanov, približno tretjina Italijanov (regnicoli) in manj kot šestina pripadnikov vseh drugih narodnosti. Romanska, italijanska pretežnost v Trstu se je ohranjala z asimilacijo, denacionalizacijo drugih narodnosti, predvsem Slovencev. Trst je, kakor je ugotovil britanski zgodovinar A. J. P. Taylor, najbolj kričeč primer umetne narodne večine. Vzroke teh razmer je iskati v gospodarskih, socialnih, kulturnih in drugih elementih. Asimilacijski proces je potekal približno takole: prva generacija doseljenih gospodarsko šibkih slovenskih novopečenih meščanov je bila še vedno slovenska, druga dvojezična, tretja pa se je ponavadi že pretopila. To je obdobje nagle asimilacije (1800—1850), pri čemer je treba upoštevati, da je bila italijanščina jezik trgovine, mornarice, prometa in da se Pohlinova slovenščina, to jeclanje naroda-otroka, pač ni mogla meriti z razvitim jezikom gospodujočih slojev.

Narod je zgodovinski pojav, rezultat epohe kapitalizma, ker se šele takrat izoblikuje v modernem smislu te besede. Zaposneli slovenski kapitalizem pa nastaja v šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih minulega stoletja. »Kot narod, kot nacija,« piše Edvard Kardelj, »so Slovenci z zamudo prišli v zgodovinsko areno kapitalizma in dolgo dobo niso mogli dohiteti drugih narodov in nadomestiti to zamudo.« Italijanska pretežnost, kakor ugotavlja Taylor, je dosegla vrhunec okoli leta 1880, za tem pa prihaja nasprotni val. Italijanski asimilacijski pritisk, nacionalizem naleti na »nepričakovano oviro« — na Slovence, ki se čuti Slovence in želi to ostati. Slovenski živelj se prebujata kulturno, politično in se vzporedno uveljavlja kot pomemben činitelj na gospodarskem torišču. Večina zemljiške posesti, če upoštevamo širše tržaško področje, je bila v rokah Slovencev, ki pa so tudi že priznani obrtniki, trgovci, zdravniki in odvetniki. Pomembno vlogo pri splošnem gospodarskem dvigu našega življa je imelo zadružništvo: 47 slovenskih in hrvatskih zadrug je štela zadružna zveza v Trstu, medtem ko so temelje slovenskemu denarništvu postavili zlasti v začetku tega stoletja. Dalmatinski Hrvati in Srbi so bili močno zastopani v tržaškem ladjarstvu.

Na prelomnici stoletja se je še posebej razmahnila raznolika slovenska izobraževalno-prosvetna dejavnost, ki pa ima zanimivo predzgodovino. Ko je leta 1848 vdrl v habsburško cesarstvo nauk o človeških pravicah, je to odmevalo tudi med tržaškimi Slovenci, ki so istega leta ustanovili v Trstu in Gorici »Slavjanski bravni družtvi«. Po padcu Bachovega absolutizma ustanovijo v Trstu leta 1861 »Slavjansko čitalnico«, ki je bila ena izmed prvih treh v Sloveniji sploh. Začenja se doba taborov, ki so razgibali tudi slovensko narodno misel na Tržaškem. Leta 1907 je bilo v Trstu, kakor je mogoče sklepati po takrat izdanem »Imeniku slovenskih društev in udruženj v Trstu in okolici« že 110 raznih društev. V osrednjem Narodnem domu (petnadstropna palača »Balkan« v mestnem središču, ki je bila dograjena leta 1904) so našle streho tudi slovenske osrednje prosvetne organizacije in ustanove, med njimi stalno in poklicno gledališče. Šolstvo v materinem jeziku je bilo tesno povezano z bojem za enakopravnost, priznanje slovenskega jezika v uradih in javnem življenju sploh. Slovenci so sicer leta 1846 dobili prve slovenske šole, vendar le v tržaški okolici, medtem ko javne slovenske šole v samem mestu kljub vsem prošnjam niso mogli izbojevati zaradi kategoričnega nasprotovanja italijanskih nacionalističnih krogov. Vzdrževanje šol in odločanje o njihovem učnem jeziku je bilo

namreč v pristojnosti pokrajinskih samouprav, posvetovalno pravico pa so imele tudi občinske uprave. Ker so bili ti organi na narodnostno mešanih področjih v italijanskih rokah, ni bilo slovenskih šol tudi tam, kjer je bilo znatno število slovenskega prebivalstva. Slovenci so se morali zaradi takih razmer opreti na lastne sile. Leta 1888 je društvo Cirila in Metoda odprlo prvo slovensko privatno šolo pri sv. Jakobu; leta 1916 pa je bilo v privatnih slovenskih osnovnih šolah že 2524 učencev. V tržaški občini je avstrijsko štetje iz leta 1910, ki je ugotavljalo tudi tako imenovani »občevalni jezik«, zabeležilo 59.319 oseb s slovenskim, oziroma hrvaškim občevalnim jezikom. Koliko je ta kriterij dejansko ustrezal narodnostni pripadnosti ilustrira primer, ki ga omenja Taylor, da so Angleža, dopisnika londonskega časnika »Times« na Dunaju ob istem popisu šteli za Nemca, ker se je v vsakdanji rabi posluževal nemščine.

Italijansko preporodno, združitevno gibanje, ali kakor ga naši sosodje imenujejo »risorgimento«, je nasproti fevdalni in drugi reakciji postavilo načelo narodnosti kot osnovno načelo za ureditev odprtih državno-političnih vprašanj. Sleherni narod je imel po teh koncepcijah pravico do samoopredelitve in združitve v nacionalni državi. Svoj nazor o nujnosti razbitja reakcionarne Avstro-Ogrske je republikanec Giuseppe Mazzini povezal z idejo o bratstvu ljudstev in pravico narodnosti, ki je »nepremagljiva kot vest«. Toda zlasti konservativni del italijanskega meščanstva je te ideje kaj kmalu izmaličil v nacionalistično omejeni državni egoizem, ki je prišel brutalno do izraza v londonskem paktu leta 1915, ceni za italijansko intervencijo na strani zaveznikov v prvi svetovni vojni. Italijanski zgodovinar Paolo Alatri vrednoti, da so italijanske zahteve v londonskem paktu temeljile na čisti krivici, da so uničile sleherno etnično in nacionalno pravico obmejnih narodov in da je imel ta pakt imperialistični značaj v odnosu do jugoslovanske države, ki je nastala na ruševinah avstro-ogrškega cesarstva. V Trstu se ta nacionalistična miselnost manifestira v šovinističnih izpadih proti Slovincem, ki so postali pogosti pred prvo svetovno vojno. »Kdor je v Julijski krajini nacionalist,« je posplošil A. Vivante, »ni za osnovne postulate demokracije.« Tržaški iredentisti spričo zloma svoje politike nasilne asimilacije (vsestranska uveljavitev Slovencev kot narodnostnega činitelja, katerega pomen je nenehno naraščal) vidijo rešitev le v priključitvi Trsta k Italiji (vključujoč zahteve po Istri, Reki, Dalmaciji), pri čemer pa naj bi imel izrazito ekspanzivno funkcijo: Trst naj bi postal izhodiščna točka — vrata, kakor je napovedoval Timeus Ruggero Fauro, skozi katera bo krenila Italija na nova osvajanja.

Z rapalsko razmejitvijo po prvi svetovni vojni (22. novembra 1920) je dobila Italija ozemlje, ki je obsegalo Goriško in Gradiško, Trst z okolico, vso Istro (razen Kastva in otoka Krka), Zader in otoka Lastovo in Palagružo, medtem ko naj bi bila Reka svobodna, neodvisna država (po pogodbi iz leta 1924 pa je pripadla Italiji). Tako potegnjena meja je najhuje prizadela Slovence. »Ob zlomu avstroogrške monarhije,« vrednoti E. Kardelj, »se je zdelo, da bo Slovincem uspelo realizirati svojo pravico do samoodločbe in združitve. Zgodilo pa se je obratno: slovenski narod je bil ponovno in še usodnejše razkosan.« Funkcija Trsta v tem novem okviru, ko je praktično ostal brez zaledja, naj bi bila izrazito ofenzivna: prevzel naj bi vlogo italijanskega izhodišča v Podonavje in na Balkan, ki ga je štela italijanska diplomacija spričo takratne notranje šibkosti držav na tem območju za klasično torišče politične in gospodarske ekspanzije. Asimilacijski pritisk (začel se je že v obdobju liberalno-meščanskih režimov),

ki se je pod fašizmom stopnjeval do najbolj brutalnih oblik fizičnega nasilja nad našo narodnostno skupnostjo, je bil eden izmed značilnih vidikov tega osrednjega politično-strateškega načrta. Deset tisoč Italijanov v Dalmaciji, je ugotovil Taylor, je imelo več šol in časopisov kot vseh šest sto tisoč Slovencev in Hrvatov v Italiji skupaj. Italijanske oblasti kljub zagotovilom iz najvišjih mest niso storile potrebnih ukrepov, da bi zavarovale našo etnično skupino pred nasiljem nacionalističnih krogov. Naj omenimo le požig slovenskega Narodnega doma v Trstu 13. julija 1920, ta ognjeni krst tržaškega fašija, čemur so sledili podobni izpadi po vsej Julijski krajini. Do razsula leta 1943 je bil ves politični in upravni aparat režima vprežen v nasilno asimilacijo našega življa: poitalijančenje slovenskih in hrvatskih krajevnih imen, popolna izključitev slovenskega jezika iz javnih uradov in sodišč, italianizacija priimkov in imen, ukinitve slovenskega in hrvatskega šolstva, tiska in kulturnih društev, uničenje slovenskih in hrvatskih gospodarskih organizacij in ustanov — to so bile posamezne etape tega asimilacijskega sistema. Ob vsem tem se je pač upravičeno zgrozil Gaetano Salvemini, ko je zapisal: »Od Mazzinija, od Cavourja, od Garibaldija do Mussolinija — kak moralni propad.«

Že pred prvo svetovno vojno je A. Vivante napovedal, da je utopistično pričakovati, da bi slovanstvo Julijske krajine izginilo, kolikor bi prišlo do aneksije. Oborožen upor Slovencev in Hrvatov na tem območju proti fašizmu in nacizmu je pač docela potrdil daljnosežnost tega sklepa. V tem svojem boju za narodnostno samoodločbo so Slovenci in Hrvati Julijske krajine imeli svojega naravnega zaveznika v osvobodilnem gibanju jugoslovanskih narodov, ki so se borili za novo državo, zgrajeno po načelu samoodločbe in enakopravnosti njenih narodov. »Noben drug narod,« vrednoti ta boj primorskih rojakov A. J. P. Taylor, »ni učinkoviteje branil svojih pravic kakor Slovani, zahodno od Julijskih Alp. Britanska javnost ima rada plebiscite. Tu pa že dvajset let traja plebiscit, nenehno narodno glasovanje, o katerem ni moč dvomiti. Slovenci niso nikoli privolili, da umrejo kot narod, se niso nikoli sprijaznili z italijansko oblastjo.« Poraz nacistično-fašističnih sil v Julijski krajini in osvoboditev Trsta in Gorice 1. maja 1945 je bil plod revolucionarne splošne vstaje, ki je na tem področju zajela veliko večino slovenskega in hrvatskega prebivalstva in del prebivalstva italijanske narodnosti in tako v skupnem boju položila temelje novemu sožitju med obema narodnostima ter strateško učinkovito izvedene akcije enot Jugoslovanske armade.

10. februarja 1947 so predstavniki 21 držav, ki so se udeležile mirovne konference, podpisali v Parizu mirovno pogodbo z Italijo, s katero je bil vrnjen naši državi pretežni del ozemelj s slovenskim, oziroma hrvatskim prebivalstvom; preko etnične meje pa je Italija ohranila del Goriške, Beneško Slovenijo in Kanalsko dolino, medtem ko so iz tržaškega področja ustvarili Svobodno tržaško ozemlje, ki naj bi bila samostojna in neodvisna državna tvorba pod visokim pokroviteljstvom OZN. Zaradi neizpolnitve določb mirovne pogodbe in drugih razlogov (blokavska razcepljenost) je ostalo tržaško vprašanje žarišče napetosti, ki ni negativno vplivalo le na jugoslovansko-italijanske odnose, marveč na mednarodne razmere sploh. Spričo tega je imela sporazumna ureditev tega vprašanja (5. oktobra 1954) širši mednarodni pomen kot stvarna aplikacija politike ustvarjalne koeksistence. Pozitivna bilanca jugoslovansko-italijanskih stikov po rešitvi tržaškega vprašanja v preteklih letih pa je dokaz, da je bila ta kom-

promisna rešitev v življenjskem, trajnejšem interesu obeh prizadetih strani, saj je pospešila proces medsebojnega zblizanja in navezavo dobrih sosedskih odnosov.

Nekaj uporabljene in druge literature o tržaškem vprašanju:

- ALATRI Paolo, *Le origini del fascismo*, Editori riuniti, 1945.
BEBLER dr. Aleš, *Za pravične meje nove Jugoslavije*, Ljubljana 1949.
CERMELJ dr. Lavo, *La minorité slave en Italie*, Ljubljana 1946.
COKELJ Bogomir, *Zgodovinski razvoj narodnostnega stana v Trstu*, Trst 1949.
DE CASTRO Diego, *Il problema di Trieste*, Bologna 1952.
DOKOMUNENTI O JADRANSKEM VPRAŠANJU, Ljubljana 1920.
JERI dr. Janko, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni*, Ljubljana 1961.
KARDELJ Edvard, *Govori na pariški konferenci*, Ljubljana 1948.
KOS dr. Milko, *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1933.
MIHOVILOVIĆ Ive, *Italijanska ekspanzionistička politika prema Istri, Rijeci i Dalmaciji*, Beograd 1954.
OKO TRSTA, Beograd 1945.
RAPALSKI UGOVOR, Zbirka dokumenata, Zagreb 1950.
RUTAR Simon, *Trst in mejna grofija Istra*, Ljubljana 1896.
SALVEMINI Gaetano, *Mussolini diplomatico (1920-1932)*, Bari 1952.
VIVANTE Angelo, *Irredentismo adriatico*, Firenze 1912.

Tadeusz Milewski

RAZVOJ JEZIKOSLOVJA V 20. STOLETJU

Sodobno jezikoslovje je v začetku 20. stoletja osnoval Ferdinand de Saussure (1857—1913). V posmrtni izdaji dela tega ženevskega znanstvenika »Cours de linguistique générale« (1916) so bili obrazloženi metodološki principi, ki so postali temelj za razvoj naše znanosti do današnjega dne. Velik napredek v smeri znanstvenega raziskovanja, po kateri je krenil de Saussure, je čez pol stoletja pokazal potrebo po novi sintezi doseženih rezultatov. Opravil jo je Roman Jakobson v delu »Essais de linguistique générale«, ki je izšlo l. 1963. To delo prinaša izbor člankov, ki so izšli med leti 1949—1962 in ki zadevajo vsa bistvena vprašanja jezikoslovja. Delo je strnjeno in prav zato nudi odlično podobo današnjega jezikoslovja, ki ga avtor pojmuje umerjeno, ne da bi vlogi logistike in matematike pripisoval pretiran pomen. Zato nam primerjava lingvističnih sistemov, ki sta ju izdelala de Saussure in Jakobson v razponu petdesetih let (1913—1963), lahko pokaže bistvene značilnosti lingvističnega razvoja v tem obdobju.

De Saussure je svoj nauk oprl na analizo govornega akta, ki predpostavlja obstoj oddajatelja in sprejemalca, kakor tudi procesov, ki se odvijajo med njima. Iz celotnega pojava jezika (*langage*), je de Saussure oddelil družbeni del (*langue*, tj. jezik, in individualni del, govorjenje, *parole*). S tem je razlikoval dve vrsti jezikoslovja: jezikoslovje jezika in jezikoslovje govorjenja. Jezik je de Saussure pojmoval kot sistem družbenih znakov, ki ga med mnogimi drugimi uporablja človeška družba. Izrekel je zahtevo po uvedbi semiologije — vede, ki raziskuje »vlogo znakov v človeški družbi«. Lingvistika je samo del semiologije, tisti, ki zadeva jezikovne znake.

Omenjene de Saussurove zahteve niso realizirali jezikoslovci, ampak matematiki in inženirji, kot npr. Shannon, Wiener, Weaver, Fano in drugi. Teorija informacije, ki so jo izdelali, raziskuje vsakršne oblike sporazumevanja v teh